

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TƏRZ ANLAYIŞININ KOQNİTİV TƏDQIQI **(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Şəhla Natiq qızı Həsənova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzində İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Amil Müzəffər oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Məmmədağlı qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru, dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Son 30-40 ildə koqnitivliklə bağlı elmi tədqiqatların sayı sürətlə artmaqdadır. Doğrudur, tədqiqat işinin adında “koqnitiv” sözünün olması həmin işin məhz koqnitiv paradiqma hüduqlarında yerinə yetirilməsi demək olmasa da, bu kimi işlər arasında həqiqətən də sanballı tədqiqatlar var və məhz bu tədqiqatlar nəticəsində koqnitiv elmin ən müxtəlif sahələri meydana gəlir, daha doğrusu koqnitiv elmin özü tədricən nəinki ayrı-ayrı məktəblərə, hətta müxtəlif koqnitiv elmlərə – koqnitiv psixologiya, neyro elmlərə, antropologiyaya və b. – bölünür. Alimlər həm koqnitivliyə aid müxtəlif yönümlü məqalə və monoqrafiyalarda, həm də ayrı-ayrı koqnitiv elmlərə “Giriş”lərdə “koqnitiv” anlayışına fərqli təriflər verirlər. Bu zaman məfhumun izahı onun istifadə olunduğu konkret elmlə əlaqələndirilir və onu səciyyələndirən alimlərin mövqelərindən asılı olur. Bu təriflərin əksəriyyəti üçün əsas məqam bundan ibarətdir: insanın dünya haqqındakı bilikləri konseptlər şəklində beynində saxlanılır, konseptin formalaşması, saxlanılması, gerçəkliklə yeri gəldikdə tutuşdurulması, təkmilləşdirilməsi - beynində gedən bütün proseslərin məcmusu koqnisasiya və ya koqnitivlikdir.

Son illərdə dilçilik sahəsindəki tədqiqatlarda da koqnitivlik məsələsinə üstünlük verilir, dil hadisələrinin özü-özlüyündə deyil, diskursda öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Nəticədə dilçiliyin koqnitiv linqvistikası və linqvokulturologiya kimi yeni sahələri meydana gəlmiş və sürətlə inkişaf etməkdədir. Bu elmi istiqamətlər hazırda dilçiliyin ən intensiv inkişaf edən və perspektivli sahələrindən hesab edilir, çünki onlar bir sıra başqa elm sahələri - psixologiya, antropologiya, fəlsəfə ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə həm dil sahəsini, həm də tərəkür və mədəniyyət sahələrini öyrənirlər. Bu elm sahələri ətraf gerçəkliyin bu və ya digər etnosun şüurunda konseptuallaşması və kateqoriyalaşması xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, müəyyənləşdirməyə yönümlənmişlər və bu proses dil hadisələrinin, materiallarının təhlili əsasında aparılır, çünki onlar insanın mental dünyasının müşahidə oluna bilməyən proses və hadisələrinə çıxış verir.

Dilçilərin dil qanunları və onların işləmə mexanizmlərinin

dünyanı dərk edən insanla vəhdətdə nəzərdən keçirilməsinə marağı qanunauyğundur, çünki dil mənasının təsvirində tətbiq edilən ənənəvi metodlar bilavasitə dil sisteminə daxil olmayan, amma dil mənasının aktuallaşmasında mühüm rol oynayan bir sıra hadisələrin izahında yetərli deyil.

Əgər nitq situasiyasının deyimin səthi strukturuna təsir edib bu və ya digər dil formasının müəyyən seçim qaydalarını müəyyənləşdirdiyi nəzərə alınsa, onda hazırda tədqiqatçıların dildən istifadəni nə üçün digər şəxslərin nitq davranışını şərh etmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirməsi aydın olar, çünki *“dil mənasının dərkli linqvistik və ekstralingvistik biliklərin, aşkar və fon informasiyasının birləşdirilməsini nəzərdə tutur”*¹. Başqa sözlə, dili dərk etmə və doğurmanın ümumi fenomeninin izahı üçün öz aralarında əlaqədar olan aşağıdakı parametrləri nəzərə almaq lazımdır: dil daşıyıcısının koqnitiv vəziyyəti, kontekst, onun sosial-mədəni xarakteristikaları da daxil olmaqla, bir də nitq yaratma aktının özü dilin əsas kommunikativ vahidi olan mətn-diskursun planlaşdırılma və idarəetmə strategiyası.

Buna görədir ki, koqnitiv linqvistika istiqamətindəki tədqiqatların sayı artır, bu tədqiqatlarda tərz kateqoriyasına baxışlar da müəyyən dərəcədə dəyişilir və nəticədə dil hadisəsinin, o cümlədən tərz hadisəsinin, dərkinə yeni yanaşmalar meydana gəlir.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Koqnitiv linqvistika və linqvokulturologiya çərçivəsində konseptlər klassik dilçilikdə olduğu kimi əsasən leksik vahidlər şəklində qrammatik birləşmələrində deyil, mətnə, kontekstdə və hətta daha geniş yanaşmada - diskursda nəzərdən keçirilir. Linqvokulturoloji tədqiqatların əksəriyyətində misal qismində əsasən mədəni konseptlər tədqiqata cəlb olunduğundan, belə təəssürat yaranır ki, konsept deyəndə yalnız mədəni konseptlər nəzərdə tutulur. Əslində insan şüurunda müəyyən obrazlar (obraz dedikdə biz hərəkəti və onun tərzini də nəzərdə tuturuq, çünki hər hansı hal və hərəkətin adı

---

¹ Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология - когнитивная наука / Е.С.Кубрякова. – Москва: Вопросы языкознания, – 1994. –С.7

səsləndirildikdə, qavrayanın şüurunda onun “obrazı” canlanır və bu da onların da konseptinin mövcudluğuna dəlalət edir) şəklində saxlanılan və ötürüldükdə hansı vasitələrlə ötürülməsindən asılı olmayaraq digər insan şüurunda eyni və ya oxşar “obrazların” oyanmasına səbəb olanların hamısı konseptdir. Buna görə də tərz konseptindən danışmaq mümkündür.

Tərz konsepti bu və ya digər dərəcədə zaman anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bu anlayışa yanaşmada dillər arasında böyük fərq olmasa da, zamanın müddətliliyi, bitib-bitməməzliyi, xüsusilə də zamanın ifadə aspektləri və tərzlərində böyük fərq görmək olur. Bu da birinci növbədə zaman kateqoriyasının zənginliyi, formalarının ifadə imkanlarının genişliyi ilə bağlıdır. Ümumi şəkildə belə deyək: qrammatik baxımdan zaman kateqoriyası nə qədər çox vasitələrlə ifadə olunarsa, xüsusi tərz və ya aspektin ayrıca kateqoriya kimi təzahürünə bir o qədər az yer qalır. Deyək ki, slavyan dillərində üç zaman forması (bir qrup feillər üçün iki forması) var. Hər feil növündən yalnız bir gələcək zaman düzələ bilməsi nəzərə alınsa, zamanların qrammatik rəngarəngliyi əsaslı dərəcədə çox deyil. Azərbaycan dilində keçmiş və gələcək zamanların iki forması var, daha doğrusu, eyni bir feildən iki keçmiş,iki gələcək zaman düzəltmək olar. Bu da zamanın aspektlərini çatdırmağa, zamanın hüdudlarını məhdudlaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycan və ingilis dillərində, slavyan dillərindən fərqli olaraq, aspektuallığa görə cütlüklər mövcud deyil və buna görə də aspektuallıq kateqoriyası informasiyanın çatdırılması və qavranılmasında təzahür edir ki, bunu da məhz koqnitiv baxımdan nəzərdən keçirdikdə aşkarlamaq və səciyyələndirmək mümkündür.

Tərz hadisəsi bütün dillərdə bu və ya digər şəkildə və dərəcədə mövcud olduğu halda, qrammatik kateqoriya kimi onun mövcudluğunu bütün dillərdə axtarmaq doğru deyil. Tərz nitqdə ən müxtəlif vasitələrlə və üsullarla ifadə olunduğundan və dillər arasında məhz bu məqamda ciddi fərqlər olduğundan tərz konseptini müqayisəli nəzərdən keçirdikdə onun hər konkret dildə özəllikləri daha bariz görünmüş olur. Digər tərəfdən, sırf leksik və ya qrammatik baxımdan tədqiq etmə tərzə bir dil hadisəsi və eyni zamanda qrammatik kateqoriya kimi tam aydınlıq gətirmir.

Tədqiqatımız aktualığı da məhz nitqin yaranması və qavranılması prosesində biliklərin müxtəlif konseptual təşkili üsullarının tədqiqinə ümumi elmi maraqla və bir də tərz konseptinin istifadə vasitələri və üsullarının bilavasitə qrammatika çərçivəsinə sığışmayıb, bütövlükdə diskursda realizə olunması ilə bağlıdır.

Tədqiqatda toxunulan problemlərin heç də hamısı dilçilik elmində eyni dərəcədə işlənilməmişdir. Hətta eyni bir problemin müxtəlif dillərdə tədqiqinin eyni səviyyədə olmamasını da qeyd etmək olar.

Tədqiqatda koqnitivlik, koqnitiv linqvistika, konsept və bunların prizmasından tərz hadisəsi nəzərdən keçirildiyindən, bu anlayış və hadisələrin öyrənilmə səviyyəsi üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir.

Dilçilik elmlərindən ən cavanı olan koqnitiv linqvistikanın yaranması və inkişafında Avropa alimlərindən T.A. van Deyk, C.Lakoff, Ç.Fillmor, J.Fokonye, R.Lanqaker və b., türk dillərində feilin tərz problemi öyrənilməsinə əsasən ötən əsrin ortalarından başlanmışdır. Bu zaman tədqiqatçılar örnək kimi rus dilinə və rus dilinin qrammatikasına müraciət etdiklərindən, türk dillərinin qrammatikalarında tərz probleminə kifayət qədər yer ayrılımış, lakin yanaşmalar xeyli fərqli olmuşdur. *Tərz problemini nəzərdən keçirən tədqiqatçıları problemə yanaşmaları və söylədikləri fikirlərə görə iki qrupa ayırırlar*²:

1) Tərzin əsas etibarilə iş, hal və hərəkətin təkrar olunması, sürəklilik, davamlılıq, birdəfəlilik, iş və hərəkətin hala çevrilməsi, hərəkətin müxtəlif istiqamətləri və s. kimi mənaları bildirdiyini söyləyənlər³ (bu dilçilər feilin tərzləri üçün ən səciyyəvi mənalar üzərində dayanırlar).

2) Tərzin əsasən iş, hal və hərəkətin bitməsi, bitməməsi və

---

² Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə]/ Z.Budaqova. – Bakı: Elm, c 2. – 1980. – s. 280

³ Жигадло, В.Н. Современный английский язык / В.Н.Жигадло, И.П. Иванова, Л.Л. Иофик, – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, – 1956; Баскеева, Н.К. О преподавании русского глагола в V-VIII классах в татарской школе / Н.К.Баскеева. – Москва: Татгосиздат, – 1951.

başlanmasını ifadə etdiyini bildirənlər⁴ (Bu qrup dilçilər isə rus dilinə yönümlənərək türk dillərində rus tərzinin analoqlarını axtarırlar).

Hər iki halda həlledici məqam yanaşmadır. Məhz bunu nəzərə alaraq A.İ.Xarışov qeyd edirdi ki, dillərin öz qanunlarından çıxış edilərsə, *“tərz kateqoriyasının türk dillərində səciyyəviliyi və vətəndaşlıq hüququ asan sübut edilə bilər”, başqa dil, məsələn, sovet dövründə türkoloqların əksəriyyətinin etdiyi kimi, “rus dili mövqeyindən yanaşsaq, bu kateqoriyanın varlığını inkar etmək olar”⁵.*

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İngilis və Azərbaycan dillərində tərz hadisəsi, konsepti və kateqoriyasıdır.

Tədqiqatın predmeti müxtəlif dil qruplarına daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində tərz konseptinin təzahür etdiyi dil hadisələridir. Buna görə də hərəkətin aspektual xarakteristikasının verballaşmış ifadə üsulu olan və müxtəlif dil vasitələrinin köməkliliyi ilə təmin edilən nitq situasiyasının qavranılması və formalaşması əsas diqqət mərkəzindədir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas məqsəd ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tərz anlayışını koqnitiv tədqiq etməkdir. Bu məqsəddən aşağıdakı vəzifələr irəli gəlir:

- koqnitivlik və koqnitiv linqvistika anlayışlarına, koqnitiv linqvistikanın əsas prinsiplərinə aydınlıq gətirmək;
- müasir elmi diskursda “konsept”in yerini və məna tutumunu müəyyənləşdirmək;
- mətnin mövcud koqnitiv modellərini nəzərdən keçirmək;
- tərz konsepti və onun ifadə vasitələri və üsullarına olan baxışları təhlil etmək və bundan çıxış edərək tərz formalarının paradigmasını müəyyənləşdirmək;
- tərz funksional-semantik kateqoriya kimi öyrənmək;

---

⁴ Будагова, З. Азербайджанский язык / З. Будагова – Баку: Эльм, – 1982; Гуревич, В.В. Теоретическая грамматика английского языка / В.В. Гуревич. – Москва: Флинта, – 1985.

⁵ Харисов, А.И. Категория глагольных видов в башкирском языке / А.И. Харисов. – Уфа: Башгосиздат, – 1944.

- ingilis dilində feilin tərz-zaman formasını tədqiq etmək;
- müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zaman və tərz kateqoriyalarının uzlaşması və nisbətini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları: Müqayisəli təhlillər zamanı təsviri, tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və areal metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Koqnitologiyanın tərkib hissəsi olan koqnitiv linqvistikanın əsas kateqoriyalarından biri konseptdir;

- Konseptlər yalnız mücərrəd anlayışların və ya predmetlərin deyil, həm də istənilən hal və hərəkətin şüurda əksi, saxlanılma forması və kontekstdən qavranıldıqda oyatdığı “obrazdır”;

- Tərz hadisəsi bütün dillərdə olsa da, hamısında eyni dərəcədə inkişaf etməmişdir;

- Bir qrup dillərdə feilin ayrıca qrammatik kateqoriyası olan tərz ingilis və Azərbaycan dillərində bu keyfiyyətdə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun deyil, çünki bu dillərdə onun xüsusi qrammatik göstəriciləri yoxdur və bu dillərdə tərz konseptindən danışmaq daha məqbuldur;

- Tərz və zaman dil hadisələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: zaman formaları çox inkişaf etmiş dillərdə məsələn, türk dilləri, ingilis dili tərz dil hadisəsi, məna, konsept şəklində təzahür edir, zaman formaları nisbətən zəif inkişaf etmiş dillərdə məsələn, slavyan dillərində tərz öz xüsusi göstəriciləri olan qrammatik kateqoriya kimi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq koqnitivlik, koqnitiv linqvistika və onların əsas predmeti olan konsept anlayışları kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir, onların məna tutumuna və əhatə dairəsinə müəyyən konkretlik gətirilir; mətnin mövcud koqnitiv modelləri nəzərdən keçirilir; tərz konsepti və onun ifadə üsullarına elmdə olan baxışlar nəzərdən keçirilir və tərz formalarının paradiqması müəyyənləşdirilir; müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərz qrammatik kateqoriya və konsept kimi ayrılıqda və zaman kateqoriyası ilə vəhdətdə təhlil olunur və ingilis və Azərbaycan dillərində tərz qrammatik kateqoriyasından deyil, tərz hadisəsi və onun koqnisiyada əksi kimi tərz konseptindən

danışmağın daha məqsədəuyğun olması müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat materiallarından koqnitivlik, koqnitiv dilçilik sahəsindəki tədqiqatlarda, konsept anlayışı ilə bağlı elmi araşdırmalarda, müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin feil bəhsinin həm bakalavr, həm də magistratura pilləsində tədrisində və müvafiq olaraq həmin məsələlərlə bağlı dərslərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri müəllifin Respublika və Beynəlxalq konfranslarda təqdim etdiyi məruzələrində, həmçinin ölkəmizdə və xaricdə nüfuzlu elmi jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrası.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 7 səhifə, birinci fəslə 36 səhifə, ikinci fəslə 29 səhifə, üçüncü fəslə 40 səhifə, nəticə hissəsi 4 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 10 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 129 səhifə, 213,062 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi göstərilir, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Koqnitiv linqvistikanın prinsipləri və koqnitiv modelləşdirmə”** adlı I fəslə 3 paragrafa bölünür. **“Koqnitivlik və koqnitiv linqvistika”** adlı birinci paragrafda

koqnitiv elm, koqnitiv elmin istiqamətlərindən, alimlərin koqnitivlik haqqında fikirlərindən, koqnitiv linqvistikadan bəhs olunur və göstərilir ki, koqnitiv elm (cognitive science) və ya koqnitoloqiya elmi biliklərin müstəqil sahəsi olub, insan tərəfindən infomasiyanın alınması, işlənməsi, saxlanması və istifadə edilməsi ilə bağlı proseslərin öyrənilməsi məsələsi ilə məşğul olur. Koqnitiv elm ümumi məqsədi insan şüurunun təbiətini və işləməsini öyrənmək olan ən müxtəlif bilik sahələrini - psixologiya, linqvistika, antropologiya, fəlsəfə, fiziologiya, süni intellekt nəzəriyyəsi – özündə birləşdirən kompleks elmdir.

Koqnitiv elmin əsas anlayışı *koqnisiya*dır. Bu anlayışa ən müxtəlif bloklar – persepsiya, yaddaş, diqqət, mülahizə, informasiya axtarışı, problemi düşünərək həll etmək qabiliyyəti, təxəyyül və s. – daxildir və bunlar koqnitiv perspektivdə qarşılıqlı asılılıqda olub bir-birini müəyyənləşdirirlər.

Bütövlükdə *koqnitivizmi* tədqiqat obyektini insan şüuru, təfəkkürü və onlarla bağlı mental proseslər olan elm sahəsi adlandırmaq olar. Yəni o, bilik və dərk etmə, dünyanın insan fəaliyyəti prosesində dərk haqqında elmdir. Koqnitiv elmin istiqamətlərindən biri koqnitiv linqvistikadır. Bir elm kimi cavan olmasına baxmayaraq, hazırda koqnitiv linqvistikanın dünyada bir neçə güclü cərəyanı mövcuddur. Onların da hər birinin öz yönümü, təhlil sahəsi və xüsusi təhlil prosedurları var.

Koqnitiv elmin özünün təsir mərkəzində mental mahiyyətlər olduğundan “koqnitiv” termini “mental”, “daxili”, “zehni” və sair anlayışların sinonimi kimi işlədilməyə başlayır. Koqnitiv proseslərin hamısını psixi proseslər kimi nəzərdən keçirmək mümkün olduğundan, onların çox vaxt eyniləşdirilməsi baş verir. Konkret eksperimentin və ya tədqiqatın gedişində bunları fərqləndirəndə, onların hər birinin hadisənin hansı cəhətini səciyyələndirə bilməsi məsələsində çətinlik yaranmır. Hər halda “koqnitiv” anlayışı ilkin, prototipik mənalarında dərk edilir.

Yuxarıda deyilənlərdən koqnitoloqların dünyanın elmi dərkini daim baş verən təbii (yəni gündəlik həyatda dünya ilə sadəcə qarşılıqlı təmas kimi) koqnisiyaya qarşı qoyulmasını nəzərdə tutduqları aydındır. Koqnitiv elmdə gerçəkliyin kateqoriyalaşması

və konseptuallaşması üzrə bütün tədqiqatlar birinci növbədə məhz adi təcrübəyə və insanın adi davranışına aiddir. Elə dil də koqnasiyanın nəticələrini insanın ətraf mühitə uyğunlaşması, sağ qalması, bilavasitə qavranışın verilənlərinin təsnifatı, informasiya axınlarının bölünməsi və s. üzrə praktik məsələlərin həllinə yönümlənmiş proses kimi əks etdirir.

I fəslin 2-ci paraqrafında **“Koqnitiv linqvistikanın əsas prinsipləri”**ndən bəhs edilir və qeyd olunur ki, koqnitiv linqvistika bir neçə mənbənin zəminində yaranmışdır.

1) **Koqnitiv elm.** Bu elm koqnitiv linqvistikanın tədqiq predmetini müəyyənləşdirir. Y.S.Kubryakova qeyd edir ki, bu, *“...bilik və dərk haqqında, dünyanı qavrayışın nəticələri və insanların düşünülmüş və müəyyən sistem halına gətirilmiş və hansısa tərzdə bizim şüurumuza təqdim olunmuş və mental və ya koqnitiv proseslərin əsasını təşkil edən verilənlər şəklində toplanmış əşyavi-dərketmə fəaliyyəti haqqında elmdir”*⁶ Alimlərin fikrincə, koqnitologiya məfhumu arxasında ayrıca bir elm deyil, bilik və informasiya ilə bağlı proseslərin ümumi fənlərarası öyrənilmə proqramı ilə birləşən “fənlər federasiyası” durur.

2) **Koqnitiv psixologiya.** Hesab olunur ki, koqnitiv linqvistika koqnitiv psixologiyadan konseptual və koqnitiv modellər anlayışlarını mənimsəmişdir. Bu, dilin insanın ətraf aləmlə, dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin dərəcələnməmiş təcrübəsinin toplanılması və saxlanılmasında ən mühüm element olması, fəaliyyət göstərməsinin isə psixoloji mexanizmlərə söykənməsi ilə izah olunur. İstənilən təcrübənin əsasını qavranış və yaddaş təşkil etdiyindən, dərk və psixologiya hüdudlarında tədqiq olunan perseptiv proseslərin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan dili öyrənmək mümkün deyil.

3) **Linqvistik semantika.** Tədqiqatçıların bir qismi koqnitiv linqvistikanı “hədsiz dərin semantika” hesab edir və onu semantik ideyaların təbii inkişafı kimi nəzərdən keçirir. Dil semantikas

---

⁶ Кубрякова, Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубряков, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. – Москва: Филологический факультет МГУ им. М.В.Ломоносова, – 1996. – 205 с.

kateqoriyaları arxasında onlar daha ümumi, insanın dünyanı dərk etmə prosesində onu mənimsəməsinin nəticəsi kimi təsəvvür edilə bilən anlayış kateqoriyalarını görürlər.

Bu üç əsas mənbədən başqa koqnitiv linqvistikanın formalaşmasında *psixolinqvistika, kulturologiya, neyrolinqvistika, linqvistik tipologiya, etnolinqvistika, müqayisəli-tarixi dilçilik* kimi elmlər də müəyyən rol oynamışlar.

Koqnitiv elm insanın öz təfəkkür fəaliyyətində istifadə etdiyi, onun təcrübə və biliklərini əks etdirən və şüurunda xüsusi mental strukturlar şəklində saxlanılan mənalara öyrənir ki, bunlar da konseptlər adlanır .

Konsept müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiq olunur. Onun müxtəlif elmlər tərəfindən fərqli şərhə də bununla bağlıdır. Məsələn, koqnitiv linqvistikanın maraq dairəsinə hər şeydən əvvəl ideal mahiyyətlər, konseptlərin onları obyektivləşdirən dil formaları ilə necə əlaqəli olması məsələsi daxildir. Yalnız bu məsələyə aydınlıq gətirdikdən sonra koqnitiv sistemin necə işləməsi barədə müəyyən fikirlər yürütmək olar. Bu məqsədlə konseptin bir neçə daha geniş yayılmış tərifini nəzərdən keçirək.

1) “Konsept insanın şüurunda (mental dünyasında) mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar “dəsti” konseptdir”

2) Konsept “strukturlaşdırılmış bilik kvantından ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir”

Konsept anlayışına baxışlar yuxarıda nəzərdən keçirdiklərimizlə məhdudlaşmır. Başqa müəlliflər əslində özlərini sanki bir qədər məhdudlaşdıraraq “mədəni konseptləri” nəzərdən keçirirlər, lakin “mədəni” konsepti elə geniş mənada götürürlər ki, onların gəldikləri qənaətlər əslində bütün konsept anlayışına şamil edilə bilər.

Məsələn, hesab olunur ki, mədəni konseptlər mədəni dəyərlər (və onları təşkil edən “metadil”) olan və öz növbəsində hər şeydən əvvəl sevinc, məhəbbət, xeyir, şəh, tale, yaradıcılıq və b.k. abstrakt isimlərlə ifadə olunan anlayışlardır, yəni verbal formada konseptlər həmin dilin və mədəniyyətin “əsas sözləridir”. Bu dünyagörüşü səpkili anlayışların hamı üçün əhəmiyyətinə baxmayaraq, çox az

adam onların məzmununu açar bilər. “Dil daşıyıcıları onların dəqiq difinisiyasını bilmir və bir qayda olaraq onları lüğətlərdən öyrənmirlər”. Bununla belə bu kimi anlayışlar filosofların, kulturoloqların, ədəbiyyatşünasların əsərlərində müxtəlif cür (bəzən ziddiyyətli) şərh olunurlar. Özü də elmlərin hər birinin bu və ya digər konseptə öz baxışı formalaşır.

Mədəni konsept həmişə qiymətləndirmə obyektidir. Bu və ya digər fenomenə nisbətdə qiymətləndirmə predikatlarından istifadə imkanını həmin mədəniyyət çərçivəsində həmin gerçəklik hadisəsinə əsaslanan konseptin mövcud olmasının “indikatoru” hesab etmək olar. Məsələn, bu baxımdan “ideologiya” sözü ilə işlədilən predikatların (Ideology is necessary/ inadequate/ important/ dangerous/ criminal/ inspiring/ tough; Ideology guides/ motivates/ leads/ justifies/ holds smb. captive və s.) təhlili göstərir ki, ideologiya fenomeni konsepti ingilis dili daşıyıcıları üçün müəyyən dəyər (və ya əks-dəyər) formalaşdırır.

Paraqrafın 2-ci bəndində **“Koqnitiv kateqoriyalaşma prosesinin xüsusiyyətləri”** nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, koqnitiv sistemin ən mühüm xüsusiyyəti gerçəkliyin predmet və hadisələrinin əslində onların konseptlərinin kateqoriyalar üzrə təsnifatı prosesini, yəni onların müəyyən dərəcə, qrup və ya siniflərə bölgüsünü həyata keçirmək qabiliyyəti hesab edilir.

Təbii fenomenlərin kateqoriyalaşması psixoloji baxımdan xeyli mürəkkəb prosesdir. Ona aşağıdakı məqamlar daxildir:

1. Stimulların seçimi (selection of stimul): insanın sensor sistemləri (görmə, dinləmə, taktill və s.) tərəfindən qəbul edilən stimullardan yalnız bir neçə ən əhəmiyyətli koqnitiv işləmələr üçün seçilir. İdentifikasişdırma və təsnifat seçilmiş stimulların yaddaşda saxlanılan relevant biliklərlə tutuşdurulması yolu ilə əldə edilir.

2. Ad (naming): koqnitiv kateqoriyaların çoxuna ad verilir. Doğrudur, onların bəziləri xüsusi adlandırılır. Məsələn: “things to eat on a diet”, “things to pack in a suitcase”.

Klassik məntiqdən fərqli olaraq kateqoriyalaşmanın koqnitiv nəzəriyyəsi aşağıdakıları irəli sürür: kateqoriyaların dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədləri yoxdur; onlarda daxili struktur nüvə və civar elementləri fərqləndirilir; vahidlərin kateqoriyaya daxil

edilməsi birmənalı deyil və danışanın qərarından və onun prototipinə oxşamayan elementlərə dözməsindən asılıdır.

“Koqnitiv modelləşdirmə” aqlı 3-cü paraqrafda bütövlükdə modelləşdirmənin prinsip və növləri nəzərdən keçirilir və göstərilir ki, modelləşdirmə – öyrənilən hadisənin koqnitiv qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi, problem haqqında nəzəri və praktik biliklərin əldə edilməsi və bu zəmində praktik nəticələrin formaləşdirilməsi vasitəsidir. Modelləşdirmə tsiklik prosesdir. Tədqiq olunan problem haqqında biliklər genişlənilir, dəqiqləşir, ilkin model isə daim təkmilləşir.

Modelləşdirmə hər hansı səbəbdən obyektə təbii şəraitdə öyrənmək çətin olduqda və ya mümkün olmadıqda, yaxud obyektin tədqiq edilməsi prosesini asanlaşdırmaq lazım olduqda tətbiq edilir. Modelləşdirmə əşyavi, fiziki, riyazi, məntiqi və s. ola bilər.

Ayrılıqda mətnin koqnitiv modelləri nəzərdən keçirilir və birinci model kimi Ronald Lanqakerin koqnitiv qrammatikası götürülür. R.Lanqakerin fikrincə, mürəkkəbliyin dərəcəsiindən asılı olmayaraq bütün dil ifadələri semantik planda profilin əsasın üzərinə qoyulması ilə səciyyəli. Bu müddəə nominativ predikasiyalara, həmçinin tərkibində feil, zərf, sifət, önlüklər və s. olan relyasiya predikasiyalarına (*relational predications*) tətbiq oluna bilər.

F.Conson-Lerd mental modeli bütün mövcud modellərdən deyimi qanə edən yeganə layiqli nümunə hesab edir. Mental modellərin hamısı iki qrupa bölünür. Bunlardan biri maddi aləmi təmsil edən fiziki, digəri isə daha abstrakt mahiyyət və hadisələrin representasiyasına xidmət edən konseptualdır. Mental modellərin təsnifatını yekunlaşdırən F.Conson-Lerd bir daha vurğulayır ki, təqdim olunan tipologiya ilkindir və sadalananlardan başqa da modellər olması mümkündür.

Mətnin modellərindən biri də “**C.Lakoffun ideallaşdırılmış koqnitiv modeli**”dir. İdeallaşdırılmış koqnitiv modellər nəzəriyyəsi insan beynində biliklərin təşkilinə cavab verən strukturların modelləşdirilməsinə cəhddir. İdeallaşdırılmış koqnitiv model anlayışını izah etmək üçün müəllif misallara müraciət edir. Məsələn, “Tuesday” sözünün mənası yalnız həftənin yeddi xətti ardıcılıqla düzölmüş hissəyə bölünmüş ideallaşdırılmış koqnitiv modeli

kontekstində dərk edilə və müəyyənləşdirilə bilər. Bu model ideallaşdırılmışdır, çünki təbiətdə yeddi günlük həftə yoxdur. Bu, insan təfəkkürünün məhsuludur və özü də məhz bizim mədəniyyətə tətbiqən, çünki daha mürəkkəb təqvim sistemləri mövcuddur. Ideallaşdırılmış koqnitiv model bir halda gerçəkliyi olduqca dəqiq əks etdirə bilir, digər, qeyri-səciyyəvi halda isə bunu edə bilmir.

Paraqrafın 4-cü bəndində **“Metonimik və metaforik modellər”** nəzərdən keçirilir.

C.Lakoff metonimik model dedikdə intellektuallaşmış koqnitiv modelin elə növünü başa düşür ki, onda bu və ya digər kateqoriyanın onun alt kateqoriyası, üzvü və ya alt modeli ilə əvəzlənməsi özünə yer alır. Metaforik modellər eyni bir sahədən olan propozisiya və obrazlı-sxematik modellərin digərinin müvafiq strukturlarına əksdir. Metaforanı mənbə sahədən (*source*) nişangah sahəyə (*target*) köçürülmə kimi başa düşmək olar.

J. Fokonyenin mental məkanlar (mental spaces) nəzəriyyəsi dil dərki mexanizmlərinin koqnitiv linqvistikanın nəzəri prinsipləri zəminində modelləşdirmək cəhdidir. Gündəlik ünsiyyət və sağlam düşüncənin koqnitiv fonunu təşkil edən şeyi əks etdirən nəzəri konstrukt qismində müəllif mental məkan təklif edir.

Mental məkanlar diskurs dərki modelləri olub, kommunikasiya prosesində yaranır, dəqiqləşir və daim dəyişir. Onlar çox böyük çevikliyə malikdir və hər zaman anında ardıcılıqlarını və ziddiyyətsizliklərini saxlayırlar və bu da bütövlükdə insan ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirir və deməli, nitq qavranışı prosesini daha adekvat modelləşdirməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, J.Fokonyenin mental məkanları xeyli məhdud zahiri strukturla səciyyələnilər. Məkanlar arasında əlaqənin yaranma şərti, müəllifin fikrincə, intuitiv aşkar münasibətin – bu məkanların obyektlərini əlaqələndirən konnektorun (connector) – olmasıdır.

II fəsildə **“Tərz anlayışı və feilin tərz kateqoriyası”**ndan bəhs edilir. Bildirilir ki, tərz kateqoriyası digər qrammatik kateqoriyalara nisbətən xeyli az tədqiq olunmuş problemlərdəndir.

Tərz kateqoriyası və tərz konseptinin bu və ya digər dildə mövcud olub-olmaması məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün əvvəlcə

tərz məfhumu arxasında duran mənanı müəyyənləşdirmək və onun dildə təzahür formalarına aydınlıq gətirmək lazımdır.

Fəslin 1-ci paragrafında (“**Tərz konsepti və onun ifadə vasitələri və üsulları**”) göstərilir ki, tərz anlayışının məna tutumuna, ifadə vasitələrinə, hətta mövcudluğuna vahid baxış yoxdur. Bu da dünya dillərində tərzin inkişaf səviyyəsinin və təzahür formalarının bir sıra hallarda köklü surətdə fərqli olması ilə izah oluna bilər. Tərzi çox vaxt hərəkətin onun daxili həddinə münasibəti, feilin semantikasında hərəkətin bitib-bitməməsi kimi şərh edirlər. Bu isə tərzin bilavasitə hərəkətlə bağlı hadisə olmasını göstərir. Lakin bildiyimiz kimi hərəkətlə yalnız tərz bağlı olur.

Hər bir hərəkət həm özü-özlüyündə, həm də nitq anına nisbətə səciyyələndirilə bilər. Hərəkətin bu səciyyələndirmələri bir-biri ilə sıx bağlı olan tərz və zaman mənalının əsasında durur. Tərz dedikdə birinci növbədə hadisənin zamanda necə cərəyan etməsi ilə bağlı məsələlər nəzərdə tutulur. Z.Budaqova bildirir ki, “*feilin tərzində dedikdə həmin prosesin getmə xarakterini, yəni onun hərəkətin son həddi, nəticəsi, müddəti, təkrarlılığı və s. kimi əlamətlərə münasibətini bildirən qrammatik kateqoriya (fərqləndirmə bizimdir – Ş.H.) başa düşülür*”⁷. Belə ki, hadisələr zamanda baş verir, hadisələrin bitib-bitməməsi, bir dəfə və ya dönmə-dönə təkrarlanması və s. “faktı” çatdırılır və bu “akt” öz əksini müəyyən leksik və qrammatik vasitələrdə tapır. Eyni fikri bir qədər daha yığcam şəkildə Q.Kazımov da ifadə edir. O yazır: “*Feil tərzləri geniş mənada işin icra vəziyyətinin xarakterini, işin icra kəmiyyətini bildirir*”. Bu fikrini davam etdirərək, alim göstərir: “*Ümumiləşmiş şəkildə desək, tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır. Hal-hərəkətin icra olunub (və ya olunmayıb) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir*”⁸.

---

⁷ Budaqova, Z. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Z.Budaqova. – Bakı: Azərb. SSR EA, – hissə 1, – 1961. – 324 s.

⁸ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.S.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 15 s.

Adətən bitmiş və bitməmiş olmaqla tərzin iki növü fərqləndirilir. Bitmiş tərz hərəkəti hər hansı həyata keçirilmə anında, müəyyən hədlə məhdudlaşmış şəkildə bildirir. Bitməmiş tərz hərəkəti gedişində, onun həddini, hüdudunu çatdırmadan, bildirir. Bu bölgü bütövlükdə bütün dillərə şamil edilə bilər. Mövcud dillərin hamısında hərəkət bildirilir və bu hərəkətin dil vasitələri ilə ifadə edilməsində yuxarıda qeyd olunan məqamlar (hərəkətin bitib-bitməməsi, bir dəfəlik və ya təkrarlıq və s.) bu və ya digər vasitə və üsulla çatdırılır. Beləliklə, tərz ikili hadisə – “məna” və “forma”dan ibarət anlayış kimi nəzərdən keçirmək daha düzgün olar ki, burada “məna” dedikdə konkret hərəkətin şüurdakı konsepti, “forma” dedikdə isə həmin konseptin çatdırılma üsulları və vasitələri (qrammatik kateqoriyadan söhbət gedəndə məhz bu məqam önə çəkilir) nəzərdə tutulur. Bu yanaşmada tərz anlayışına müəyyən aydınlıq gətirmək və dillər arasında paralel aparmaq mümkündür. Belə ki, tərz bildirən konseptlər (yəni hərəkətin vəziyyəti, necəliyi və s.) bütün dil daşıyıcılarında (milli və dil mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq) əsasən identik və ya oxşar, yaxın götürülə bilər. Amma onların ifadə vasitələri, yolları, üsulları mütləq fərqlidir.

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün tərz və aspekt anlayışlarının məna tutumuna, əhatə dairəsinə diqqət yetirmək, nisbətlerini müəyyənləşdirmək, nə qədər çətin olsa da, lazımdır, çünki bəzən tərz və aspekt anlayışları arasında bərabərlik işarəsi qoyur, onları sinonim kimi işlədirlər. İngilis dilində həqiqətən də aspektin lüğəti mənalardan biri tərzdir. Bəzən isə aspekt tərzdən (hər halda ingilis feilinə tətbiqən) daha dar mənalı anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Tərzin koqnitoloji əsasları əslində eyni olmalıdır, çünki dilindən asılı olmayaraq insan təfəkküründə obrazlar, freymlər şəkildə mövcud olan konseptlər şüur xaricinə çıxan məqamda formalaşır, yəni ifadə olunmaq üçün dil vasitələri hesabına nizamlanır, qəlibləşir. Nizamlanma səviyyəsi və forması onun təfəkkürdə hansı şəkildə mövcud olmasını qismən çatdırır. Digər tərəfdən, çatdırılan konseptlər ünvanlandığı yeri çatmayınca lazımı səviyyədə qiymətləndirilə bilməz. Bir tərəfdən də tərz konseptlərinin qavrayan tərəfindən düzgün qəbul edilməsi, “şifrəsinin açılması” məsələsi bilavasitə qavrayanın, qəbul edən tərəfin bunu qavramağa

hazır olmasından asılıdır. Əgər qavrayanın şüurunda həmin konsept “saxlanılırsa”, çatdırılanı adekvat qəbul edə bilər. Əks təqdirdə “şifr” açılmamış qalacaqdır.

Fikrimizi şərh etmək üçün belə bir misala müraciət edək. Deyək ki, hansısa başqa bir planetdə həyatın olması mümkündür. Bu ehtimaldan çıxış edərək, güman etmək olar ki, qalaktikanın hər hansı bir yerində canlılar və hətta düşünən canlılar var. Amma bu canlıların konsepti bizim şüurumuzda mövcud deyildir, çünki konsept müəyyən təcrübə əsasında formalaşır, o, nəsə insana yaranırdan verilən deyildir. Bu isə konsepti və koqnitivliyə bilavasitə praktikadan abstrakt təfəkkürə yönümləndirir, burada təcrübə (hər bir təcrübə isə fərdidir) ümumiləşdirilir, konseptlər şəkildə saxlanılır. Konsept insanın şüurunda (mental dünyasında) mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar “dəsti” konseptdir. Bu tərifə bir dəqiqləşdirmə verək. İstənilən hərəkət də konsept şəkildə şüurda mövcuddur. Buna görə də anlayışlar, təəssüratlar və s. dedikdə, bura hal və hərəkəti də əlavə etmək lazımdır. Digər tərəfdən, göstərilən tərifdə ön plana “söz” çəkilir. Halbuki söz mənanın (təsəvvürlər, anlayışlar və s.) daşıyıcısı olduğundan birinci yerdə məhz konsept olmalıdır, çünki “məzmun” və “forma” cütlüyü ilə paralel aparsaq, aparıcı yerdə birinci, yəni “məzmun”, “konsept” dayanır; Beləliklə, abstrakt təfəkkürdən konkret istifadə praktikasına yönümlənən konsept dil vasitələri hesabına canlandırılır, lakin onun başqa şüurda adekvat canlandırılması sadəcə təcrübə eyniliyi əsasında mümkündür. Yəni, əgər bir evdə 2 nəfər yaşayır və onlar eyni predmeti hər gün müşahidə edərlərsə, həmin predmetin adı çəkiləndə hər ikisinin də təfəkküründə həmin predmetin obrazı canlanacaq. Maraqlıdır ki, həmin predmeti təsvir etmək tapşırığı verildikdə, onların təsvirində az da olsa, fərq yer alacaq, dil vasitələri ilə bu təsvirin formalaşdırılmasında da bu fərq mütləq olacaq.

Tərz konseptlərinin “formalaşması” - dil vasitələri ilə ifadə edilməsinə gəldikdə isə, bu müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə gedir. Dillərin bir qismində tərz ifadə etmək üçün xüsusi qrammatik kateqoriyalar mövcuddursa, digər qismində belə kateqoriyalar yoxdur və bu özünü ifadə üsulunda bariz göstərir. Əgər tərz konsepti

feilin bildirdiyi hərəkətin onun – hərəkətin - daxili həddinə münasibətini bildirirsə, bu baxımdan ən müxtəlif dillər arasında oxşarlıq, bəzi məqamlarda isə identiklik (yəni mənaların üst-üstə düşməsi) müşahidə olunursa (bu belə olmasa tərcümə və müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasında ünsiyyət ümumiyyətlə mümkün olmazdı), konseptlərin ifadə vasitələri və üsulları arasında bu identiklik yoxdur və ola da bilməz. Buna görə də rus dilində tərz kateqoriyasından, Azərbaycan dilində tərz “mənasından” söhbət açılır, tərz və zaman mənalarının bir-biri ilə sıx bağlı olması fikri səsləndirilir. İngilis dilində isə tərz konsepti bütöv bir tərz-zaman forması ilə ifadə olunur: to do – have done (Present Perfect zamanı).

Fəslin 2-ci paragrafında (“**Tərz formalarının paradiqması**”) göstərilir ki, hər bir dilin qrammatik kateqoriyalarını bir növ həmin dildə təsvir olunan obyekt və situasiyaların təsvirinə tələb olunan anket adlandırmaq olar, çünki danışan bu təsviri uğurla həyata keçirə bilmək üçün həmin “qrammatik anketin” suallarına cavab verməlidir. Əks təqdirdə o, bu missiyanın öhdəsindən gələ bilməz.

Qrammatikanın “dünyanın sadələvh mənzərəsi”nin yaradılmasında oynadığı rolun vacibliyi də burdan irəli gəlir. Burada da gerçəkliyin hər bir dilin və onun arxasında duran mədəniyyətin spesifikliyini təşkil edən əks etdirmə üsulu irəli gəlir, axı həmin dilin daşıyıcılarının kollektiv təcrübəsi hər şeydən əvvəl məhz qrammatik kateqoriyalar sistemində əks olunur.

Qrammatik kateqoriyaların sayı müxtəlif dillərdə fərqlidir. Dil var ki, “qrammatik anketi” çox genişdir, dil var ki, qrammatik kateqoriyaları xeyli məhduddur. Bu, ən müxtəlif amillərdən asılıdır. Bu amillər sırasında dilin zənginliyindən, inkişaf səviyyəsindən, dilin inkişaf yönümünü müəyyənləşdirən artıq mövcud ənənələrdən dil daşıyıcılarının hiss-həyəcanlarının və fikirlərinin ifadə «ehtiyacları»na kimi ən müxtəlif məqamları fərqləndirmək olar.

Qrammatik kateqoriya istənilən dilin əsas anlayışlarından biri olub qrammatik mənasına görə bir-biri ilə qarşı-qarşıya qoyulmuş və ya tutuşdurulmuş iki və ya daha çox qrammatik formanın birləşdirilməsidir. Bu qrammatik məna həmin formalar dəstinə (paradiqmaya) təsbit olunmuşdur.

Qrammatik kateqoriya daimi formal göstəricilər xaricində

mövcud deyil. Qrammatik kateqoriya özündə ən azı iki qarşı-qarşıya qoyulmuş formanı ehtiva edir, amma onların sayı daha çox ola da bilər. Məsələn, zamanın üç forması var – indiki, keçmiş və gələcək; ingilis dilində feilin dörd növü – qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş-davamedici - var, amma ismin yalnız iki – tək və cəm halı mövcuddur və s. Yalnız bir formaya malik kateqoriya yoxdur: bir artıqlıq, bir növ və s. ola bilməz. Kateqoriya daxilində qarşılaşdırma zəruridir.

Tərz kateqoriyası adətən feilin bildirdiyi hərəkət və ya prosesin gedişinin xarakteristikasını təkrarlılıq, uzunmüddətlik, anilik, nəticəlilik, bitkinlik, hədlilik, yəni hərəkətin onun daxili həddinə münasibətini çatdırır. Hərəkət və ya prosesin gedişinin xarakteristikaları müxtəlif dillərdə ən müxtəlif morfoloji və ya morfoloji-sintaktik formada və vasitələrlə ifadə olunur.

İngilis feili dörd tərzdə çıxış edə bilər: ümumi və ya qeyri-müəyyən (the Indefinite, yaxud Simple, yaxud Common Aspect), bitmiş (the Perfect Aspect), davamedici və ya davamlı (the Continuous Aspect) və bitmiş-davamedici (The Perfect Continuous Aspect). İngilis dilində feilin davamedici tərzli hərəkəti müəyyən məqamda və ya zaman kəsiyində inkişafında əks etdirir: “Where are you going?” -

“What are you doing now?” -

“Take the kettle off the stove, the water is boiling”.

İngilis feili eyni zamanda iki tərz (bitmiş və davamedici) mənasını da çatdırır. Feilin belə qarışıq tərzli bitmiş-davamedici adlanır və hazırkı an başlayana qədər müəyyən müddət davam etmiş və çox güman ondan da sonra davam edən hərəkəti bildirir. Məsələn, “I have been waiting for you for two hours”.

Deməli, ingilis dilinin bu və ya digər feilinin hansı zamanda olması sualına cavab verdikdə onun indiki (Present), keçmiş (Past) və ya gələcək (Future) zamanda olmasını göstərmək yetərli deyil. Həmin feilin tərz çalarlarını da göstərmək lazımdır. Başqa sözlə, qrammatik zaman (Tense) anlayışı hərəkətin baş vermə vaxtından və edilən hərəkətin tərzli, xarakterindən (Aspect) ibarət olur.

Beləliklə, tərz sözdəyişmə və sözdüzəltmə formaları ilə ifadə olunan qrammatik kateqoriyadır.

3-cü paraqrafda **“Tərz funksional-semantik kateqoriya kimi”** nəzərdən keçirilir.

Morfoloji vasitələrlə ifadə olunan tərz qrammatik kateqoriyasından fərqli olaraq, bəzi linqvistlər feilin tərz xarakterli semantikəli olmasından danışırlar. Dil materialının təhlilində qrammatik quruluşu müəyyənləşdirən əsas yol kimi “semantikadan onun formal ifadəsinə” “funksiyalardan vasitələrə” yanaşmasından “formadan semantikaya” “vasitələrdən funksiyalara” yanaşması ilə birlikdə istifadə edilir.

Formal göstəricilərdən çıxış etdikdə ingilis və Azərbaycan dillərində feilin tərz xarakterini qrammatik kateqoriya hesab etmək çətinidir, çünki onların müvafiq formal göstəriciləri yoxdur. Amma onun ya tərz formasının mənası ilə uzlaşması, ya da əgər tərz xarakteri tərz mənasının əksidirsə, bu mənanı dəyişmək qabiliyyəti onda qrammatik başlanğıcın olmasını göstərir.

Tərz kateqoriyasına (Aspect) artıq qeyd etdiyimiz kimi qeyri-müəyyən və ya ümumi Common və davam edən Continuous tərz daxildir. Burada davam edən tərz dedikdə biz qeyri-müəyyən tərzə qarşı qoyula bilən və aspektuallığı ilə fərqlənən tərz formalarını davamedici, bitmiş və bitmiş-davamedici növləri nəzərdə tuturuq.

İngilis tərz-zaman sisteminə dörd qrammatik növ daxildir – qeyri-müəyyən növ (Indefinite), davamedici növ (Continuous), bitmiş (Perfect), bitmiş-davamedici Perfect Continuous].

Dissertasiyanın 3-cü fəslində **“İngilis və Azərbaycan dillərində Tərz və zaman formaları”** nəzərdən keçirilir.

Birinci paraqrafda (**“İngilis dilində feilin tərz-zaman forması”**) qeyd olunur ki, hələ qədim ingilis dövründə feilin məhdud sayda qrammatik kateqoriyalarının olmasına baxmayaraq onun paradiqması xeyli mürəkkəb struktura malik olmuşdu.

Zaman və tərz feil formalarının inkişafında “dəyişikliklərdən əvvəlki” dövrü fərqləndirmək çətinidir. Tarixin yazılı dövründə artıq qrammatik və leksik-qrammatik sinonimlərin yanaşı mövcudluğu və bir-birini əvəzləməsi prosesini görmək olur. Məhz bunlar zaman aidliyi və tərz kateqoriyalarının formalaşması üçün material rolunda çıxış etmişdi. Dilin sonrakı inkişaf dövrləri və hazırkı formaları ilə

müqayisədə zaman formalarının istifadə edilməsi xeyli ümumidir.

Qədim ingilis dövrü gələcək zamanın çatdırılması üçün xüsusi formanın olmaması ilə səciyyəvidir.

XV – XVIII əsrlərdə “shall” və “will” feillərinin intensiv istifadə edildiyi və bir-biri və indiki zaman forması ilə rəqabətdə olduğu dövrlərdəki konstruksiyaların mənalarının siyahısı müəyyən qədər aydın mənzərə yaratmışdır.

Qədim ingilis dövründə keçmiş zaman forması keçmişdə baş vermiş və ya baş verməmiş, o cümlədən müasir ingilis dilində davamedici keçmiş, bitmiş keçmiş, indiki bitmiş zamanlarla çatdırılan hərəkətlər də daxil olmaqla, müxtəlif hərəkətlərin bildirilməsi üçün işlədilir.

Fəslin 2-ci paragrafında “**Müasir ingilis dilində zaman və tərz kateqoriyaları**” nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, dil zamanı (Tense) mütləq obyektiv zamanla (Time) üst-üstə düşür. İnsan obyektiv zamanın dil zamanının mənası ilə üst-üstə düşməyən müxtəlif kəşiklərini bildirmək üçün şüurlu surətdə müxtəlif zaman formalarından istifadə edə bilər. Bundan başqa, zaman formaları öz birbaşa mənalarında istifadə edilməyə bilər.

Dildə zaman bölgüləri – indiki, keçmiş, gələcək – üst-üstə düşən feil formalarının mövcudluğu onların zaman mənasından başqa əlavə məna daşdığını ehtimal etməyə əsas verir.

İngilis tərz formalarının spesifik xüsusiyyəti bundadır ki, tərz mənası mütləq hərəkətin gətirdiyi zaman kəşiyinə işarə ilə müşayiət olunur və deməli, zaman çərçivəsində ifadə olunur. Tərz daha dəqiq formanın göstərdiyi zaman məqamına kəşiyinə nisbətə hərəkətin getmə xarakterini çatdıran kateqoriya da adlandırmaq olar. Buna görə də tərz formaları tərz-zaman formaları adlandırılır ki, ingilis dilində tərz və zamanın qırılmaz əlaqəsi vurğulansın.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində bilavasitə zaman formalarından başqa (indiki, keçmiş və gələcək), daha dörd xüsusi zaman forması mövcuddur. Bu, qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş-davamedici formalarıdır. İngilis feili zamanları sistemində bu formalardan hər biri həm ayrılıqda, həm də bir-biri ilə müqayisədə dəfələrlə nəzərdən keçirilmişdir.

Müasir ingilis dilində qeyri-müəyyən formaların əsas mənası

keçmişdə baş vermiş, indi baş verən və gələcəkdə baş verəcək adi, daimi hərəkəti ifadə etməkdən ibarətdir. İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması mübtədaya xas olan adi hərəkəti bildirir. Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması başa çatmış zaman kəsiyində baş vermiş hərəkəti bildirir. Gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması gələcəkdə baş tutacaq hərəkəti bildirir.

Müasir ingilis dilində bitmiş formaların əsas mənası keçmişdə, indi və gələcəkdə müəyyən məqama baş vermiş hərəkəti ifadə etməkdir. İndiki zamanın bitmiş forması nitq anına nəticəsi göz qabağında olan hərəkəti bildirir. Keçmiş zamanın bitmiş forması keçmişdə baş vermiş hərəkəti ifadə edir və özündə bitkinlik və əvvəl gəlmə semasını daşıyır. Gələcək zamanın bitmiş forması gələcəkdə müəyyən məqama bitəcək hərəkəti bildirmək kimi əsas mənası ilə yanaşı həm də ehtimal olunan keçmiş hərəkəti də ifadə edə bilər.

Müasir ingilis dilində davamedici növə müəyyən zaman kəsiyində baş verən və zamanda məhdud davamlı hərəkət mənası xasdır. İndiki, keçmiş və gələcək davamedici zaman formaları fərqləndirilir. İndiki zamanın davamedici forması indiki zaman dövründə, mütləq nitq anında olmasa da, baş verən davamlı hərəkəti çatdırır. İndiki və gələcək zamanların davamedici forması gələcək qısamüddətli hərəkəti bildirə bilər, əgər onu həyata keçirmək niyyəti və ya onu həyata keçirməyə inam ifadə olunursa.

Keçmiş zamanın davamedici forması müəyyən məqamda və ya keçmişdə müəyyən zaman kəsiyində baş verən davamlı hərəkəti bildirmək üçün işlədilir.

Hərəkətin qırılmazlığı mütləq deyil.

Müasir ingilis dilində indiki zamanın bitmiş-davamedici forması keçmişdə başlamış və indiki zamanda da davam edən davamlı hərəkətin bildirilməsi üçün istifadə edilir. O həmçinin keçmişdə başlamış və bilavasitə nitq anı ərəfəsində başa çatmış davamlı hərəkəti də bildirir. Keçmiş zamanın bitmiş-davamedici forması başqa bir hərəkətin, onun nə qədər çox davam etməsini göstərməklə, başlaması anında baş verən keçmiş müddətli hərəkəti bildirir və bilavasitə digər keçmiş hərəkətin başlanması ərəfəsində bitmiş-davamedici keçmiş hərəkəti ifadə edir.

Gələcək zamanın bitmiş-davamedici forması digər gələcək

hərəkətdən əvvəl başlayacaq və o başlayan anda da baş verəcək müddətli gələcək hərəkəti bildirir.

Fəslin 3-cü yarımfəslində (**Müasir Azərbaycan dilində zaman və tərz**) isə Müasir Azərbaycan dilində zaman və tərzdən danışılır. Tərz və zaman haqqında kateqoriya kimi danışanda onların hər birinin müstəqil, yəni bir-birindən fərqli, öz qrammatik göstəriciləri olan kateqoriya olması nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan dilçiliyində bu kateqoriyaların, ələlxüsus də tərz haqqında yazılanları nəzərdən keçirdikdə, tam fərqli və müstəqil kateqoriya olması inandırıcı görünür. Zamana nisbətdə bu bariz təzahür etdiyi halda təzrlə bağlı (qrammatik kateqoriya kimi) bunu söyləmək çətinidir.

Feilin zaman formaları (xəbər şəklinin formaları) iş, hal, hərəkətin icra zamanını göstərir. Feilin tərz formaları isə hərəkətin gedişinin, işin icrasının xarakterini (bitib-bitməməsini, sürəkliliyini, təkrarlığını və b.k.) ifadə edir. Azərbaycan dilində tərzin ilk tədqiqatçısı Z.Budaqova, *“tərzlərin adətən analitik üsulla - köməkçi feilin feili bağlama ilə birləşməsi formasında ifadə olunduğunu qeyd edir və tərz konstruksiyasının birinci komponentini şərti olaraq “əsas feil”, ikinci komponentini isə “köməkçi feil” adlandırır”*⁹ Z.Budaqovadan başlayaraq əksər tədqiqatçılar qeyd edərlər ki, bir sıra şəkilçilər (Azərbaycan dilində) var ki, “onlar feillərdə hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu şəkilçilər, zaman şəkilçilərindən fərqli olaraq, hərəkətin sürəkliliyini, təkrar-təkrar, davamlı şəkildə icrasını bildirir. Zaman şəkilçilərinin ifadə etdiyi davamlılıqla bunların ifadə etdiyi davamlılıq fərqlənir. Zaman şəkilçiləri işin zaman etibarilə davam etdiyini bildirir, bu şəkilçilər isə eyni bir işin təkrar-təkrar icrasını göstərir. Professor Kazımov feillərdə tərz mənasının iki üsulla əmələ gəlməsini qeyd edir. Diqqət edək: tərz kateqoriyası deyil, məhz tərz mənasının. Tədqiqatçı feilin tərz mənasının iki əmələ gəlmə üsulunu fərqləndirir: morfoloji və sintaktik - və bildirir ki, *“morfoloji üsulla tərz mənasının yaranması*

---

⁹ Будагова, З. Азербайджанский язык / З. Будагова – Баку: Эльм, – 1982. – 140 с.

üçün həm tərz şəkilçiləri adlandırıla bilən xüsusi şəkilçilərdən, həm də ortaqli şəkilçilərdən – zaman şəkilçilərindən istifadə olunur”¹⁰.

Rus türkoloqu A.N.Kononov tərz kateqoriyasının beş ifadə üsulunun olduğunu göstərir ¹¹ [bax. 75, s.38] və bir leksik, iki morfoloji və iki sintaktik üsulun xarakteristikasını verir. Beş üsul fərqləndirməsinə baxmayaraq müəllif son nəticədə onları üç qrupda ümumiləşdirir leksik, morfoloji və sintaktik.

Professor Kazımov feillərdə tərz mənasının iki üsulla əmələ gəlməsini qeyd edir. Diqqət edək: tərz kateqoriyası deyil, məhz tərz mənasının. Tədqiqatçı feilin tərz mənasının iki əmələ gəlmə üsulunu fərqləndirir: *morfoloji və sintaktik - və bildirir ki, “morfoloji üsulla tərz mənasının yaranması üçün həm tərz şəkilçiləri adlandırıla bilən xüsusi şəkilçilərdən, həm də ortaqli şəkilçilərdən – zaman şəkilçilərindən istifadə olunur”¹²*

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində tərz hadisəsinə kifayət qədər diqqət ayrılrsa da, problemin tam həll olunduğunu söyləmək çətindir. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də tərz hadisəsi və tərz mənasının mövcudluğu şübhə doğurmur. Amma tərz kateqoriyasının formal göstəriciləri olan kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməsi müəmmalıdır, çünki başqa dillərdə hərəkəti müəyyən cəhətlərindən tərz xarakterizə edirsə, Azərbaycan dilində feilin beş zaman forması və onların rəvayət və hekayətləri istənilən hərəkətin bütün tərz mənalarını çatdırmağa qabildir. Bu isə Azərbaycan dilində tərz mənasının feilin zamanları ilə çox sıx bağlı olduğunu və dilimizdə müstəqil tərz kateqoriyasına ehtiyac olmadığını göstərir.

Dissertasiyanın Nəticə hissəsində aşağıdakı müddəalar ümumiləşdirilir:

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəli bir çox elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də diskurs və koqnitivliyə diqqətin artması,

---

¹⁰ Budaqova, Z. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya / Z.Budaqova. – Bakı: Azərb. SSR EA, – hissə 1, – 1961. – 324 s.

¹¹ Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, – 1956, s.38.

¹² Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / Q.S.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010, s.211.

onların öyrənilməsi ilə bağlı yeni elm sahələrinin yaranması ilə əlamətdardır. Hazırda linqvistik tədqiqatları diskursdan kənarla təsəvvür etmək çətindir, çünki istənilən dil hadisəsi özü-özlüyündə mövcud deyil, o müəyyən əhatədə çıxış edir və kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir və bu “kompleks” son nəticədə diskursa söykənir. Digər tərəfdən, dil vasitələri məna yükünün daşınması üçündür. İnsan həyata gələn ilk gündən dil vasitələri ilə həyat hadisələri, real gerçəkliyin predmetləri arasında məna-kod bağlılığını öyrənməklə, daha doğrusu qavramaqla məşğul olur və proses təhtəşüür şəkildə getdiyindən, bunun üzərində diqqətini cəmləmir. Predmetlərin, həyat hadisələrinin, daha sonra abstrakt anlayışların əsas xüsusiyyətləri onun şüurunda kodlaşır və konseptlər şəklinə saxlanılır. Həmin predmetlərlə və müəyyən dərəcədə onlarla oxşarlığı olanlarla təkrar rastlaşdıqda konseptlər onları başqa predmetlər sırasından fərqləndirməyə və dərk etməyə imkan verir. Buna görədir ki, konsept koqnitologiyanın əsas elementi qismində nəzərdən keçirilir. Əgər koqnitologiya konseptlərin yaranması, saxlanması, kodlaşdırılması və kodunun açılması kimi şüurdaxili proseslərlə məşğul olursa, diskurs həmin konseptlərin mümkün tamlıqla, dolğunluqla realizə olunmasını nəzərdə tutur. Belə ki, konkret leksik vasitələrdə kodlaşdırılan konseptlərin istifadə zamanı kodu açılır və leksik və qrammatik morfoloji və sintaktik mənalar yalnız kontekstdə cümlədə, söyləmədə, mətndə və ən əsası, deyim situasiyasını da özündə ehtiva edən diskursda realizə olunduqda dolğunluğu ilə qavranıla bilir. Beləliklə, dil hadisəsi və konsept kimi tərzin yalnız leksika və qrammatika çərçivəsində nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğun deyil, çünki bu yanaşma tərz hadisəsini tam öyrənməyə və qavramağa, onun xüsusilə də müxtəlif dillərdə özəlliklərinin yetərli öyrənilməsinə imkan vermir. Tərz hadisəsinə konsept kimi yanaşdıqda ön plana onun zahiri realizə forması deyil, daşdığı daxili məna çıxır və bu da tərz konseptinin öyrənilməsinin koqnitiv linqvistika çərçivəsində nəzərdən keçirilməsini, realizəsinin isə diskursda götürülməsini zəruriləşdirir. Yuxarıda deyilənlər dən çıxış edərək tədqiqat işimizdə gəlinən qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Linqvistik elmlərdən ən cavanı olan koqnitiv linqvistika koqnitologiya və linqvokulturologiya linqvistikasının hüdudlarında yaranıb və dil və koqnisiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin bütün təzahür formalarını öyrənir və dil vahidləri və formalarının arxasında duran və formal müşahidəyə gəlməyən mental strukturların zahiri təzahürlərinə əsaslanır. Bu zaman “mental strukturlar” məfhumunda konseptlər və bütövlükdə koqnisiya aktı, “zahiri təzahürdə” isə, sözün geniş mənasında diskursda, həmin konseptlərin realizəsi nəzərdə tutulur.

2. Koqnitiv linqvistikanın əsas kateqoriyalarından biri olan konsept insan şüurunda lokallaşır, dil və qeyri-dil vasitələri ilə onların məzmun cəhəti qismində reallaşır. Konsepti bir dəfəlik verilmiş konkret bir anlayış kimi götürmək olmaz. Konsept dəyişilən, hər daşıyıcının şəxsi təcrübəsindən və dünyagörüşü səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən dərəcədə özəlliklər kəsb edən “freym” kimi də götürülür. Konseptlər bir sıra mühüm xüsusiyyətlərinə (məzmununa, strukturunda dəyər koimponentinin olmasına, dildəki funksiyasına və s.) görə təsnifatlandırılır və buna qabillik koqnitiv sistemin özünün əsas xüsusiyyətlərindən biridir, çünki məhz buna səbəb qavranılan informasiya insan beynində sistemləşdirilir və elementlərin kateqoriyaya aid edilməsi prototipə oxşarlıq və ya onunla eynilik əsasında həyata keçirilir.

3. Klassik nəzəriyyədə metafora nitqin “bəzəyi” kimi nəzərdən keçirildiyi halda, koqnitiv elmdə o, anlayışlar üzərində xeyli mühüm koqnitiv əməliyyat, anlayışların (geniş mənada) strukturlaşdırılma üsulu hesab olunur. Metaforalar arasında konseptual adlandırılanlar xüsusilə fərqlənir, çünki onlar abstrakt anlayışları, mürəkkəb situasiya və hadisələri qavramağa, anlamağa imkan verirlər.

4. Hərəkəti və ya halı, əlamətin təzahürünü, dəyişməsinə və s. hərəkət kimi təqdim edən nitq hissəsi kimi feil müasir ingilis dilində başqa nitq hissələrinə nisbətən daha böyükdür və onlarla müqayisədə daha inkişaf etmiş sözdəyişmə və formayaratma vasitələri sistemində malikdir. Feil sistemində çoxlu sayda aspektual qramməmlər vardır.

5. Tərz hadisəsi müxtəlif dillərdə fərqli təzahür etdiyindən, o heç də dillərin hamısında feilin qrammatik kateqoriyası kimi təzahür etmir. Bununla belə dilçilikdə tərz feilin sözdəyişmə və sözdüzəltmə

formalarında ifadə olunan qrammatik kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir və hərəkətin gedişinin xarakterini bildirən formal kateqoriya adlandırılır.

6. Tərz mənası bütün dillərdə olduğu halda, tərz qrammatik kateqoriyası dillərin hamısında eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Buna görədir ki, tədqiqatçılar arasında ingilis dilində tərz qrammatik kateqoriyasının fərqləndirilməsinə baxışda fikir müxtəlifliyi var. Mütəxəssislərin bir qismi tərz qrammatik kateqoriyasından danışır, digər qismi isə zaman formaları qruplarından (qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş-davamedici).

7. Qədim dövrlərdə ingilis dilində feilin qrammatik kateqoriyalarının sayı xeyli məhdud olmuşdur. Belə ki, zaman kateqoriyası ikiüzvlü idi, gələcək zaman mənası indiki zaman forması ilə çatdırılırdı, bunun gələcək zaman olması isə kontekstdən aydınlaşırdı, tərz kateqoriyası isə yox idi, lakin bitkinlik kimi tərz mənası keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması ilə çatdırılır və kontekstdən müəyyənləşdirilirdi.

8. İngilis dilində zaman kateqoriyası ilə tərz kateqoriyası birgə inkişaf etmişlər. Artıq erkən ingilis dövrünün sonlarında gələcək zamanın analitik forması və davamlılığın analitik forması yaranır.

9. Müasir ingilis dilində tərz və zaman kateqoriyaları fərqləndirilir ki, onlar da müxtəlif müstəvilərdə kəsişməklə (bir zaman çərçivəsində) dörd növ əmələ gətirirlər: qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş, bitmiş-davamedici. Amma əslində bu dörd növün üçündə aspektualıq var, birində isə yoxdur. Bu, qeyri - müəyyən növdür ki, onu sırf zaman kateqoriyası hesab etmək lazımdır. Aspektualığı olan növləri isə tərz mənası daşıyanlar kimi götürmək olar.

10. Davamedici, bitmiş və bitmiş-davamedici növlərin indiki, keçmiş və gələcək zamanları var və onlar həm məzmununa, həm də strukturuna görə fərqlənirlər. Bunların hər biri konkret ana zamanı bildirməklə yanaşı həm də hərəkətin vəziyyətini çatdırdığından, ayrı-ayrılıqda zaman və tərz kateqoriyalarını fərqləndirmək və nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür. Tərz mənası həmişə müəyyən zamanla çatdırılır. Belə ki, bitmiş növün indiki zamanı hazırda baş vermiş və nəticəsi görünən hərəkəti, keçmiş zamanı artıq baş vermiş hərəkəti,

gələcək zamanı isə gələcəyin müəyyən anına bitəcək gələcək hərəkəti bildirir. Davamedici növün indiki zamanı nitq anında baş verən davamlı hərəkəti, keçmiş və gələcək zamanları keçmiş və ya gələcəyin müəyyən anında başlamış və bu anda hələ də davam edən hərəkəti ifadə edir. Bitmiş-davamedici növə gəldikdə isə, onun özündə dilçilik elmində hələ də müəyyənlik yoxdur. Bu növ özündə sanki iki tərzin əlamətlərini əks etdirir. Bu növün indiki zamanı keçmişdə başlamış və nitq məqamında da baş verən hərəkəti, keçmişdə başlamış və bilavasitə nitq məqamına bitmiş davamlı hərəkəti, keçmiş zamanı əsas növ keçmiş zamanla ifadə olunmuş və onun baş verdiyi məqamda baş verən digər keçmiş zamandan əvvəl başlamış davamlı keçmiş hərəkəti, gələcək zamanı isə digər gələcək zamandan əvvəl başlayacaq və onun başladığı məqamda da davam edəcək davamlı gələcək hərəkəti bildirir.

11. Eyni hadisə Azərbaycan dilində də müşahidə olunur. Belə ki, zaman kateqoriyasının dilimizdə geniş inkişafı və ifadə imkanları olduğundan məhz bu kateqoriya hərəkətin bitkinliyi, təkrarlılığı və birdəfəliliyi, eynizamanlılığı, davamlılığı və s. kimi tərz mənalarını ifadə edir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilində iki keçmiş, bir indiki və iki gələcək zaman forması və bunların hekayət və rəvayət şəkillərinin olması tərz mənalarının ifadəsi üçün çox geniş imkanlar açdığından, ayrıca tərz qrammatik kateqoriyasına demək olar ki, yer qalmır.

12. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin zaman formaları geniş inkişaf etdiyindən və tərzin kateqoriya kimi fərqləndirilməsi üçün özünün formal qrammatik göstəriciləri və yalnız tərz mənasına görə fərqlənən cütlükləri olmadığından bu dillərdə tərz konsepti, tərz mənasından danışmaq olar, lakin tərz qrammatik kateqoriyasını fərqləndirmək üçün yetərinə əsas yoxdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Dilçilikdə model və Koqnitiv moddelləşdirmə.// –Bakı: Filologiya məsələləri , – 2013. №7, – s. 126-130.

2. Tərz və zaman kateqoriyalarının əlaqəsinə dair. // – Bakı:

Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2013. №4, – s. 214-217.

3. Koqnitiv dilçilikdə “konsept” məsələsinə dair. // – Bakı: “Language and Literature” Beynəlxalq Elmi nəzəri jurnal, – 2015. №2, – s. 34-38.

4. Mətnin koqnitiv modelləri məsələsinə dair.// “İnsan və Zaman” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, filologiya elmləri, – Bakı: – 26-27 noyabr, – 2015. – s. 84-88.

5. Azərbaycan dilçiliyində tərz anlayışına münasibət.// Beynəlxalq Elmi Konfrans “Kitabi Dədə Qorqud və Türk dünyası, – Bakı: – 29 dekabr, – 2015. – s. 638-640.

6. Koqnitivlik və koqnitiv linqvistika. // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: – 2015. – s. 68-70.

7. Müasir ingilis dilində zaman və tərz kateqoriyaları problemlərinə dair. // – Bakı: Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri, – 2016. №2, – s. 89-93.

8. Вид как функционально-семантическая категория. // – Киев: Вестник филологических наук, – 2016. № 1, – с. 212-218.

9. Tərzin zamanla əlaqəsi. //Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95–ci ildönümünə həsr olunmuş” Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müasir Azərbaycanın iqtisadi inkişaf istiqamətləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, – Bakı: – 2018. – s. 555-556

10. Метонимические и метафорические модели. / New World, New Language, new thinking. Современном языкознании – Москва: – 2021 – стр. – 559-564

A handwritten signature in blue ink on a black rectangular background. The signature is stylized and appears to be 'A. S. Suf'.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 yanvar 2022-ci il tarixində saat 10⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.12.2021
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 481 işarə
Tiraj: 100